

Ντίνα Βαΐου*

ΔΙΑ-ΕΘΝΙΚΕΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ: ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΖΟΝΤΑΣ ΕΜΦΥΛΕΣ
ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο πλαίσιο που διαμορφώνουν τα μνημονιακά προγράμματα περικοπών και λιτότητας, το άρθρο εστιάζει σε ένα από τα λιγότερο συζητημένα «θύματα» της κρίσης, τις μεταβαλλόμενες πρακτικές φροντίδας, οι οποίες εμπλέκουν με διαφορετικούς τρόπους μετανάστριες και ντόπιες γυναίκες που χρειάζεται να επινοούν στρατηγικές επιβίωσης σε όλο και πιο δυσμενείς υλικές συνθήκες, «εδώ» (στην Αθήνα), «εκεί» (στους τόπους προέλευσης των μεταναστριών), καθ' οδόν (στους δρόμους της μετανάστευσης). Το άρθρο αναφέρεται ειδικότερα στο έλλειμμα φροντίδας για τους ηλικιωμένους, ως σημείο εκκίνησης, προκειμένου να συζητήσει ένα σύνολο καθημερινών πρακτικών, οι οποίες επαναπροσδιορίζουν έμφυλες σχέσεις και αναδεικνύουν τη σημασία του χώρου και του τόπου, σε διαφορετικές κλίμακες «από το σώμα μέχρι το παγκόσμιο σύστημα».

Λέξεις κλειδιά: καθημερινές πρακτικές, φροντίδα, έμφυλες σχέσεις, γειτονιά

Πλησιάζοντας τη συμπλήρωση τριετίας από την προσφυγή της Ελλάδας στο ΔΝΤ, είναι κοινός τόπος ότι τα αλληπάλλληλα μνημόνια, οι συμφωνίες και οι εφαρμοστικοί νόμοι δεν αποτελούν κατάλληλα εργαλεία για την αντιμετώπιση της πολύπλευρης κρίσης που πλήττει τη χώρα. Αντίθετα, τα νεοφιλελεύθερης έμπνευσης μέτρα που υιο-

*Καθηγήτρια ΕΜΠ, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας.

θετούνται ενισχύουν ένα φαύλο κύκλο αυξανόμενης ανεργίας και πληθωρισμού, μειούμενων φορολογικών εσόδων και βαθιάς ύφεσης. Αλληπάλληλες περιοσπές μισθών και συντάξεων, αυξήσεις φορολογικών βαρών και μεταρρυθμίσεις έως κατάργηση εργασιακών δικαιωμάτων οδηγούν σε κατάρρευση σημαντικούς πυλώνες της οικονομικής ανάπτυξης και δημιουργίας εισοδημάτων (π.χ. πλήθος μικρών επιχειρήσεων σε πολλούς κλάδους, μικρή ιδιοκτησία ακινήτων) και, παράλληλα, αποδιορθρώνουν ένα ήδη ασθενικό κράτος πρόνοιας.

Οι επιπτώσεις της κρίσης και των κυβερνητικών μέτρων κατανέμονται πολύ άνισα καθώς εγγράφονται σε ανισότητες που προϋπήρχαν της κρίσης: ανισότητες μεταξύ περιοχών, μεταξύ γυναικών και ανδρών, ντόπιων και μεταναστών κατοίκων, μεγάλων και μικρών εργοδοτών, μόνιμων και επισφαλών εργαζομένων – και συνδυασμών όλων αυτών (Hadjimichalis, 2011· Καραμεσίνη, 2011). Οι γυναίκες, οι νεο-εισερχόμενοι στην αγορά εργασίας, τα χαμηλά μεσαία στρώματα, οι επισφαλώς εργαζόμενοι και οι μετανάστες, ιδιαίτερα στις αστικές περιοχές, είναι εκείνες και εκείνοι που πλήττονται πρώτοι και με πιο έντονο τρόπο. Στο πλαίσιο που διαμορφώνουν τα πιο πάνω προγράμματα περιοσπών και λιτότητας, το άρθρο εστιάζει σε ένα από τα λιγότερο συζητημένα «θύματα» της κρίσης, τις μεταβαλλόμενες πρακτικές φροντίδας. Αντλώντας από έρευνα με μετανάστριες και ντόπιες εργοδότριες τους στην Αθήνα, το άρθρο επικεντρώνεται ειδικότερα στο έλλειμμα φροντίδας για τους ηλικιωμένους ως σημείο εκκίνησης, προκειμένου να συζητήσει ένα σύνολο καθημερινών πρακτικών οι οποίες (α) επαναπροσδιορίζουν έμφυλες σχέσεις μεταξύ γυναικών και γυναικών, γυναικών και ανδρών, «ντόπιων» και «ξένων» και (β) αναδεικνύουν τη σημασία του χώρου και του τόπου στη συγκρότηση τέτοιων πρακτικών και σχέσεων, σε διαφορετικές κλίμακες «από το σώμα μέχρι το παγκόσμιο σύστημα».¹

Όπως υποστηρίζει το άρθρο, η φροντίδα ηλικιωμένων δεν περιορίζεται σε μια προσωπική/προσωποποιημένη σχέση. Συνδέεται με παγκόσμιες διαδικασίες και ταυτόχρονα εμπλέκει μια σειρά από καθημερινές πρακτικές και σχέσεις γειτονίας. Στην πρώτη ενότητα λοιπόν, το άρθρο αναφέρεται στις καθημερινές πρακτικές στη γειτονιά ως μία από τις κλίμακες στις οποίες πραγματοποιείται η φροντίδα.

1. Μια προηγούμενη, εκτενέστερη εκδοχή του άρθρου παρουσιάστηκε στο διεθνές συνέδριο *Rethinking Feminist Interventions into the Urban* (Τορόντο, Νοέμβριος 2010) και πρόκειται να περιληφθεί στο ομότιτλο βιβλίο που επιμελούνται η L. Peake και η M. Riker.

Η δεύτερη ενότητα εστιάζει στα ελλείμματα φροντίδας στην Αθήνα. Η τρίτη ενότητα, τέλος, συζητά τις δια-εθνικές συνθήκες μέσα στις οποίες (επανα)προσδιορίζεται ο τόπος και οι έμφυλες σχέσεις σε συνθήκες κρίσης.

1. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΙΣ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Στη μελέτη της πόλης, η εστίαση στις καθημερινές πρακτικές αποτελεί θεωρητική και μεθοδολογική επιλογή που επιτρέπει να ανιχνεύσει κανείς την πολλαπλότητα και να αποκαλύψει τις δυναμικές της αστικής ζωής (Lefebvre, 1990). Μια τέτοια επιλογή δεν αποδίδει ερευνητικό ενδιαφέρον και θεωρητική αξία μόνο στα «μεγάλα» γεγονότα και τις παγκόσμιες διαδικασίες, αλλά και στις «μικρές» ανησυχίες, στα χιλιάδες πράγματα που πρέπει να γίνουν κάθε μέρα για τον εαυτό και για τους άλλους, σε όλες εκείνες τις λεπτομέρειες που συνήθως θεωρούνται ταπεινές, αυτονόητες και ανάξιες να αποτελέσουν στοιχεία ενός θεωρητικού και ερμηνευτικού πλαισίου για την πόλη, ενώ είναι καθοριστικές για την επιβίωση των κατοίκων της.

Όπως πολλές φεμνίστριες που ασχολούνται με τα ζητήματα της πόλης έχουν υποστηρίξει, ακριβώς αυτές οι ταπεινές και αυτονόητες πρακτικές, σημασιοδοτήσεις και εν-τοπισμοί συμβάλλουν στην κατανόηση των τρόπων με τους οποίους συγκροτούνται έμφυλες σχέσεις και ιεραρχίες στην πόλη, μεταξύ γυναικών και γυναικών, γυναικών και ανδρών, «ντόπιων» και «ξένων», εργαζόμενων και εργοδοτών – και συνδυασμών των παραπάνω (βλ., για παράδειγμα, Dyck, 2005). Η έμφαση στις καθημερινές πρακτικές διαπερνά τις διπολικές αντιλήψεις και αποκαλύπτει συνέχειες μέσα από διαφορετικές σφαίρες εμπειρίας και διαπλεκόμενες χωρικές κλίμακες, όπως δείχνει και η συζήτηση στις επόμενες ενότητες του άρθρου (Smith, 1987· Simonsen and Vaiou, 1996· Gardiner, 2000). Μία από τις κλίμακες αυτές, η γειτονιά, αναδύεται ως σημαντική αναφορά στην καθημερινότητα διαφορετικών ανθρώπων, με σημασιοδοτήσεις που ξεπερνούν κατά πολύ τους χωρικούς προσδιορισμούς της και την απομακρύνουν από παλαιότερες και ιδιαίτερα αμφιλεγόμενες ταυτίσεις με την κοινότητα και την τοποθεσία (για μια κριτική επαναξιολόγηση βλ. Simonsen, 1997· Germain, 2002· Bridge et al., 2004).

Στο πλαίσιο αυτό, η γειτονιά δεν αντιμετωπίζεται ως οριοθετημένος χώρος, αλλά ως μία χωρο-κοινωνική κλίμακα, όπου «συνενδύονται» τοπικές και παγκόσμιες διαδικασίες. Μια τέτοια θεώρη-

ση αντλεί από αυτό που η Doreen Massey αποκαλεί «προοδευτική θεώρηση του τόπου»: μια θεώρηση του τόπου ως ιδιαίτερη στιγμή στην αλληλοτομία κοινωνικών σχέσεων, ως μόνιμα εν τω γίνεσθαι μέσα από πιθανές ή απρόβλεπτες μεταλλαγές και συνδέσεις, οι οποίες μπορεί να υλοποιηθούν ή όχι μέσα σε ένα σύστημα που περιλαμβάνει ετερογένεια, απροσδιοριστία και ανοικτότητα σε μελλοντικές αναδιαρθρώσεις, αλλά και ισχυρές γεωμετρικές δύναμης (Massey, 1994. 2005). Οι κάτοικοι πολλών αστικών γειτονιών/τόπων, στις εμπειρίες των οποίων αναφέρεται η επόμενη ενότητα του άρθρου, συχνά εγκλωβίζονται σε τέτοιες γεωμετρικές δύναμης καθώς επιχειρούν να ενταχθούν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική καθημερινότητα των τόπων όπου εγκαθίστανται, την οποία συνδέουν με υπερ-τοπικές, ακόμη και παγκόσμιες, διαδικασίες. Αλλά ανήκουν και αλλού: διατηρούν σχέσεις, υλικές και συναισθηματικές ανταλλαγές και πρακτικές που διαπερνούν σύνορα.

Όμως ταυτίσεις με το τοπικό είναι αναγκαίες για να υποστηρίξουν δια-εθνικά δίκτυα και σύνθετες σχέσεις πέρα από (εθνικά) σύνορα (Guarnizo and Smith, 1998· Leitner and Ehrkamp, 2006). Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που η γειτονιά και η πόλη εμφανίζονται τόσο έντονα στις αφηγήσεις μεταναστριών: αυτές οι (έντονα ανομοιογενείς) αφηγήσεις υπογραμμίζουν την επιθυμία να εγκατασταθούν και να διαμορφώσουν μια ανεκτή καθημερινότητα «εδώ» και από την άποψη αυτή αποσταθεροποιούν αναπαραστάσεις υπερ-κινητικότητας και συχνά αποκαλύπτουν περιστατικά ακινησίας ή και εγκλεισμού. Η κίνηση δεν είναι μια αναλυτική αφαίρεση αλλά ένα σύνολο από ενσώματες πρακτικές που, μεταξύ άλλων, καθορίζονται από έμφυλες σχέσεις και διαμορφώνουν τη ζωή στην πόλη και στις διαδρομές της μετανάστευσης, όπως αναδεικνύει και η συζήτηση που ακολουθεί, με επίκεντρο τη φροντίδα ηλικιωμένων.

2. ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΑ ΦΡΟΝΤΙΔΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Η φροντίδα και η οικιακή εργασία, όπως είναι γνωστό, έχει αποτελέσει κεντρικό ζήτημα στη φεμινιστική έρευνα και πολιτική από τη δεκαετία 1970, στο πλαίσιο της συζήτησης περί έμφυλων σχέσεων και ανισοτήτων.² Περιέπεσε αργότερα σε μερική απαξίωση, καθώς

2. Για τις παλαιότερες συζητήσεις, βλ. την εμβληματική δουλειά της A. Oakley, 1974.

άλλες θεματολογίες ήρθαν στο προσκήνιο της φεμινιστικής συζήτησης, για να επανέλθει με νέους όρους, μέσα από τη μελέτη των πρόσφατων μεταναστεύσεων. Στην παγκοσμιοποιημένη εποχή που ζούμε, ένα σημαντικό μέρος της εργασίας που γινόταν απλήρωτα από τις γυναίκες στο πλαίσιο της οικογένειας έχει γίνει σημαντικός τομέας αμειβόμενης εργασίας μεταναστριών από τον παγκόσμιο Νότο προς τον παγκόσμιο Βορρά (Ehrenreich and Hochschild, 2003· Pratt and Rosner, 2006) – και προς την Ελλάδα ειδικότερα, μετά το 1989. Ο τομέας αυτός καλύπτει ελλείμματα φροντίδας «εδώ», ενώ, παράλληλα, τα μεταθέτει σε άλλους τόπους στις διαδρομές της μετανάστευσης και συμβάλλει στη μεταλλαγή της καθημερινής ζωής σε δια-εθνική.

Στην Ελλάδα, όπως και στις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, ο δημόσιος τομέας παροχής φροντίδας για τους ηλικιωμένους που απασχολούν αυτό το άρθρο ήταν πάντα ελλειμματικός (Karamessini, 2008). Το έλλειμμα φροντίδας παρουσίαζε πάντα, και στις μέρες μας, σημαντικές γεωγραφικές διαφοροποιήσεις οι οποίες συνδέονται, μεταξύ άλλων, με αλλαγές στην παραγωγική δομή της χώρας, μορφές αστικοποίησης, κινητικότητα του πληθυσμού, ιδιαίτερα των νέων, αλλαγές στις συνθήκες διαβίωσης, το μέγεθος και την κινητικότητα των νοικοκυριών κ.λπ. Συγκεντρώσεις ηλικιωμένων εντοπίζονται σε πολλές περιοχές της χώρας, με πρώτα παραδείγματα τα ορεινά χωριά και τα μικρά νησιά. Όμως, τα μεγαλύτερα ελλείμματα φροντίδας παρουσιάζονται στις πόλεις και ιδιαίτερα στην Αθήνα: στις κεντρικές γειτονιές της έχουν παραμείνει οι ηλικιωμένοι σε ιδιόκτητα διαμερίσματα, ενώ τα νεότερα μέλη των νοικοκυριών έχουν φύγει προς τα προάστια (Μαλούτας κ.ά., 2009). Μετά το 1989, σε πολλές κεντρικές γειτονιές συγκατοικούν ηλικιωμένοι ντόπιοι, συχνά μόνοι, και νέα μεταναστευτικά νοικοκυριά, που διαμορφώνουν νέες δυναμικές και νοηματοδοτήσεις, αλλά ζουν και συγκρούσεις και φόβους. Οι δυνατότητες ώσμωσης και ένταξης που μπορεί να προκύψουν από τη συγκατοίκηση δεν μπορούν να απαλείψουν τα αόρατα τείχη ανάμεσα σε υπόγεια και ρετιρέ, πρόσοψη και ακάλυπτο.

Οι γεωγραφικές συγκεντρώσεις ηλικιωμένων διαμορφώνουν αυξημένη ζήτηση για υπηρεσίες φροντίδας, ο μεγάλος όγκος των οποίων καλύπτεται από την απλήρωτη εργασία των γυναικών στο πλαίσιο της οικογένειας και μέσα από καταμερισμούς εργασίας μεταξύ γυναικών. Σε αυτό το οικογενειοκεντρικό μοντέλο φροντίδας, το κράτος αποτελεί φορέα «φροντίδας της τελευταίας στιγμής» (Bettio et al., 2006), με επιλεκτικούς τρόπους και κυρίως μέσα από (χρημα-

τικά) επιδόματα και συντάξεις, όχι δηλαδή παρέχοντας υπηρεσίες. Δημογραφικές και οικονομικές εξελίξεις οδηγούν το μοντέλο αυτό σε κρίση στη δεκαετία 1990.³ Το έλλειμμα φροντίδας για ηλικιωμένους στις νέες συνθήκες καλύπτεται από μεγάλο αριθμό μεταναστριών. Η νέα διευθέτηση συμβάλλει στην αναπαραγωγή του οικογενειοκεντρικού μοντέλου με άλλους όρους (Βαΐου κ.ά., 2007): η φροντίδα παραμένει εξατομικευμένη, μέσα στην οικογένεια, με μια νέα διαπραγμάτευση και καταμερισμό εργασίας μεταξύ γυναικών, αυτή τη φορά ντόπιων και μεταναστριών, αφήνοντας τους άνδρες ανενόχλητους και αμέτοχους. Η αμειβόμενη φροντίδα, παλαιότερα προσιτή μόνο σε υψηλά εισοδηματικά στρώματα, σε μεγάλο βαθμό γενικεύεται με τη φτηνή εργασία των μεταναστριών. Αποτελεί μια διευθέτηση που είναι κοινωνικά πιο αποδεκτή από την «εγκατάλειψη» ενός ηλικιωμένου σε οίκο ευγηρίας.

Η νέα ισορροπία διευθέτησης της φροντίδας μεταξύ οικογένειας, κράτους και αγοράς στηρίζεται σε δύο πυλώνες: Από τη μια, στις έστω και χαμηλές συντάξεις που διαμορφώνουν τις υλικές συνθήκες ύπαρξής της. Από την άλλη, στη χαμηλά αμειβόμενη εργασία των μεταναστριών που κάνει τη φροντίδα προσιτή ακόμη και για πιο χαμηλά εισοδήματα. Η εργασία των μεταναστριών αμβλύνει το έλλειμμα φροντίδας στα ελληνικά νοικοκυριά αλλά το διευρύνει στα μεταναστευτικά, τόσο «εδώ», όσο και «εκεί», στα μέρη από όπου έρχονται οι μετανάστριες, αναδεικνύοντας ένα care drain, αλλά και νέα μίγματα διευθετήσεων μιας δια-εθνικής ζωής στην πόλη (Bettio and Plantenga, 2004). Στη συνέχεια παρουσιάζονται τρεις όψεις της διευθέτησης της φροντίδας ηλικιωμένων, αντλώντας από υλικό συνεντεύξεων με ντόπιες και μετανάστριες στην Κυψέλη:⁴ η φροντίδα με πληρωμή, οι πρακτικές φροντίδας στο πλαίσιο σχεδίων μετανάστευσης, και, τέλος, οι πλευρές της που επιτελούνται μέσα από σχέ-

3. Μεταξύ άλλων, αυξάνεται το προσδόκιμο ζωής και η αναλογία ατόμων πάνω από 80 ετών, ενώ, παράλληλα, οι γυναίκες εισέρχονται μαζικά στην αγορά εργασίας και η κινητικότητα των νοικοκυριών αυξάνεται.

4. Το άρθρο αντλεί από τα πιο κάτω ερευνητικά προγράμματα: Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Α., Λυκογιάννη Ρ., Τσίγκλη Α., 2006. Βαΐου κ.ά., 2007. Lafazani, Lykogianni and Vaiou, 2010 (στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος FP7 GeMIC : *Gender, migration and intercultural interaction in the Mediterranean and South-East Europe. An interdisciplinary perspective*, διαθέσιμο στο www.gemic.eu). Liapi and Vaiou, 2010 (από το ερευνητικό πρόγραμμα FP6 FeMiPol: *Integration of female immigrants in labour market and society. Policy assessment and policy recommendations*, available at www.femipol.uni-frankfurt.de)

σεις γειτονίας. Οι όψεις αυτές δεν εξαντλούν τα σύνθετα ζητήματα που θέτουν για τη μελέτη της πόλης οι μεταλλαγές των πρακτικών φροντίδας. Αποτελούν, όμως, μια ευκαιρία για αναστοχασμό πάνω στα ζητήματα αυτά, μέσα από τις εμπειρίες υπαρκτών κατοίκων της πόλης.

2.1. Πληρώνοντας για φροντίδα

Για τις ντόπιες γυναίκες η προσφυγή στη «βοήθεια» μιας μετανάστριας είναι μια διευθέτηση που συμβαδίζει με τις αντιλήψεις για τη φροντίδα των γονιών, ενώ ο οίκος ευγηρίας δεν αποτελεί αποδεκτή λύση. Μια μετανάστρια προσφέρει εξατομικευμένη φροντίδα στο σπίτι του ηλικιωμένου προσώπου, όπου η οικογένεια θέτει τους όρους και ελέγχει την ποιότητα της υπηρεσίας. Όπως υπογραμμίζει η Γεωργία, εργοδότρια μιας μετανάστριας που φροντίζει τη μητέρα της:

«Η μόνη εναλλακτική λύση που υπήρχε, από το να μην πάρουμε γυναίκα, είναι να βάλουμε τη μάνα μας σε ίδρυμα. Ποτέ δεν το θέλαμε και οι δύο (αδελφές)... [τα καθήκοντά της] «...η φροντίδα της μητέρας μου, το να την ταΐσει, να την αλλάξει, ε, να την προσέξει... να 'χει το σπίτι καθαρό, να κάνει κάποια ψώνια...».

Η Σόφι, εσωτερική εργαζόμενη από τη Βουλγαρία, περιγράφει τα καθήκοντα και τις συνθήκες δουλειάς από μια διαφορετική οπτική:

«Κάθομαι και σκέφτομαι πολλές φορές, ποτέ να μη σηκωθείς όταν θέλεις. Ποτέ να μην πέσεις όταν θέλεις στο κρεβάτι. Στρατιώτης μέρα - νύχτα. [...] Το πρωί 6:30, 7 παρά 25 σηκώνομαι, ως 2 το βράδυ δεν κάθομαι, δεν κάθομαι. Θέλει καφέ, θέλει να βγει έξω, θέλει νερό, θέλει να κατουράει στο πάπια, θέλει το ένα, θέλει το άλλο. Εδώ, κάθε πρωί μάνιο, κάθε πρωί κάνω το μάνιο μετά το μάνιο του. Να μην μυρίζει [...]. Και ο παππούς είναι παράξενος, είναι σκληρός...».

Σε κάθε περίπτωση, η φροντίδα παραμένει πρόβλημα που διευθετείται μεταξύ γυναικών, ντόπιων και μεταναστριών, ενώ οι άνδρες ούτε καν αναφέρονται (ή εμπλέκονται) σ' αυτές τις λεπτομέρειες της καθημερινότητας. Όπως σημειώνει η Γεωργία σε άλλο σημείο της συνέντευξης, τώρα μπορεί να πάει όπου θέλει χωρίς να ανησυχεί συνεχώς – πληρώνει για το χρόνο της και την ελευθερία κινήσεων. Η αφήγηση της Σόφι, από την άλλη, αναδεικνύει την αντίστροφη όψη της συμφωνίας: παραμένει εγκλωβισμένη, συνεχώς διαθέσιμη και

ανοιχτή στις παραξενιές του ηλικιωμένου άνδρα τον οποίο φροντίζει. Όπως πολλές μετανάστριες με παρόμοια μεταναστευτικά σχέδια, έχει αποφασίσει να υπομείνει για μερικά χρόνια τις δύσκολες συνθήκες, τις οποίες βιώνει ως προσωρινές, προκειμένου να φροντίσει από απόσταση την οικογένειά της αλλά και να πραγματοποιήσει προσωπικές επιδιώξεις:

«Να σας πω, οι άντρες μένουνε στη Βουλγαρία. Οι γυναίκες φεύγουνε, ... στέλνουνε χρήματα και άντρας περνάει καλά. Και η γυναίκα είναι κλεισμένο μέσα [...]. Εγώ έχω τακτοποιήσει το παιδί μου... τώρα θέλω κάτι να προσπαθήσω να κάνω για τον εαυτό μου, για τα γεράματα, να είμαι καλά. Και έχω ένα οικόπεδο από παπούς μου στη Βουλγαρία και πήρα απόφαση να φτιάξω ένα σπιτάκι».

2.2. Φροντίζοντας πέρα από τα σύνορα

Η εργασία φροντίδας που προσφέρουν οι μετανάστριες αμβλύνει, τουλάχιστον εν μέρει, τα προβλήματα των ντόπων γυναικών – αλλά δημιουργεί έλλειμμα φροντίδας στα δικά τους νοικοκυριά, τόσο «εδώ» (ιδίως για τη φροντίδα των παιδιών), όσο και «εκεί», όπου η φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων γονιών (μπορεί να) έχει αφηθεί σε συγγενείς και γείτονες. Η Άνια, μια μετανάστρια από τη Βουλγαρία που δουλεύει ως εσωτερική, εξηγεί την πρόβλεψη για τη φροντίδα των παιδιών της στη Βουλγαρία, προκειμένου να μεταναστεύσει:

«Και έχω ακούσει καλά λόγια για εδώ. Λέω θα πάω να δοκιμάσω και εγώ. Γιατί όχι. Και έτσι ήρθα 1998 [...]. Όχι. Δεν του άρεσε πάρα πολύ (του συζύγου) γιατί κοίταξε τώρα. Φεύγω, τα παιδιά... πώς θα γίνει... είναι λίγο δύσκολο... Πώς έγινε. Η μαμά του βόηθησε πάρα πολύ στα παιδιά γιατί μένει από κάτω. Και αυτή έκανε πολύ μεγάλη βοήθεια, φροντίδα με τα παιδιά μου».

Στον τόπο προέλευσης, οι μετανάστριες προσπαθούν να καλύψουν τα ελλείμματα φροντίδας από απόσταση, μέσα από συμφωνίες με γυναίκες συγγενείς και, κυρίως, μέσα από εμβάσματα που είναι απαραίτητα για τις σπουδές των παιδιών και για τη στήριξη άλλων μελών της οικογένειας που μπορεί να έμειναν άνεργοι ή να αμείβονται πολύ λίγο. Αλλά και «εδώ» η βοήθεια από τις μητέρες, τις πεθερές και άλλα μέλη της οικογένειας είναι συνηθισμένη και απαραίτητη για τη φροντίδα των παιδιών, αφού οι άνδρες δεν φαίνεται να επιδιώκουν να εμπλακούν με άλλο τρόπο εκτός από αυτόν

του «κουβαλητή».⁵ Οι δημοτικοί παιδικοί σταθμοί, ακόμη και όταν υπάρχουν στη γειτονιά, δεν είναι πάντα προσβάσιμοι, όπως υπογραμμίζουν και η Ελένη και η Ράνια, μετανάστριες από την Αλβανία, εξωτερικές εργαζόμενες:

«Βέβαια, τέσσερα χρόνια δούλενα από το πρωί μέχρι το βράδυ. Γιατί ήταν η μαμά μου εδώ κοντά, και τους πρόσεχε [τα δύο της παιδιά]».
(Ελένη)

«...έπαιρνα τον Αριστείδη κι ερχόμωνα στο σπίτι. Καλά τότε δεν... σταθμούς και τέτοια γιατί θέλανε τα χαρτιά [... όταν το παιδί πήγε στο δημοτικό] το παίρνανε τα παιδιά του αδελφού μου. Ήτανε... μια φορά ήτανε ο Αριστείδης πρωί κι αυτοί ήτανε μεσημέρι. Το αλλάζανε... ήτανε έτσι και το στείλανε αυτοί και το παίρνανε και μετά πήγαιναν σχολείο αυτοί. Έτσι τα έχουμε κάνει. Όλη η οικογένεια με έχει βοηθήσει». (Ράνια)

2.3. Πρακτικές γειτονίας

Η φροντίδα για τους ηλικιωμένους δεν εξαντλείται όμως στην άμεση, ενσώματη περιποίηση στο σπίτι. Εκτείνεται στην πόλη και συνδέεται με την ανάπτυξη σχέσεων γειτονίας. Η Ελένη, εξωτερική εργαζόμενη από την Αλβανία, περιγράφει πώς απόκτησε σχέσεις με τις γειτόνισσές της, πώς τη βοήθησαν να βρει δουλειά και σπίτι και πώς εκείνη ανταποδίδει φροντίζοντάς τις με πολλούς άτυπους αλλά σημαντικούς τρόπους:

«Η συννυφάδα μου είχαν έρθει δύο χρόνια πριν από εμάς. Και αυτή είχε πιο πολλές γνωριμίες και μια γειτόνισσα, μια Ελληνίδα που μας έβαλε στο σπίτι, με ενοίκιο βέβαια. Και αυτή άρχιζε να με βοηθήσει πάρα πολύ – μου βρήκε δουλειές σε σπίτια [...] Έδωσε αυτό το σπίτι αντιπαροχή και όταν φτιάχτηκε μου λέει θέλεις να έρθεις; Τώρα βγαίνουμε, είναι το παρόθυρό της απέναντι. Και μες τη νύχτα μπορεί κάτι να χρειαστεί [...] Να μαγειρεύω κάτι καλό θα της πάω... [...] Θα πάρει αυτή κάτι απ' έξω που ξέρει ότι αρέσει στην κόρη μου – ξέρει ότι εγώ δεν τα μαγειρεύω – και παίρνει και θα πάρει και για τα παιδιά μου...»

5. Όπως επισημαίνουν πολλές αφηγήσεις μεταναστριών, όταν οι άνδρες φροντίζουν τα παιδιά, τους γονείς, το σπίτι, αισθάνονται ότι ντροπιάζονται, ότι χάνουν τον έλεγχο, και συχνά αναπτύσσουν βίαιες συμπεριφορές.

Μέσα από τις καθημερινές ρουτίνες της, η Ελένη, όπως και πολλές άλλες μετανάστριες, κάνει την παρουσία τους ορατή και αισθητή στη γειτονιά: κάνει τα ψώνια στα τοπικά μαγαζιά και σούπερ μάρκετ, σταματάει στο φούρνο, το φαρμακείο ή το περίπτερο, συνοδεύει το ηλικιωμένο άτομο που φροντίζει στις καθημερινές εξόδους του, πηγαίνει τα παιδιά στο σχολείο, στον παιδικό σταθμό, στο γιατρό, στην παιδική χαρά, επισκέπτεται τις γειτόνισσες και μοιράζεται χρόνο μαζί τους. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται, ακόμη και οι μικρές καθημερινές ανταλλαγές, όπως ο χαιρετισμός στο δρόμο ή στο σούπερ μάρκετ, αξιολογούνται πολύ θετικά, καθώς βοηθούν να ξεπεραστούν δυσκολίες προσαρμογής στον ξένο τόπο, δίνουν «κλειδιά» για την επιβίωση και αποτελούν μια πηγή συναισθηματικής και συχνά υλικής υποστήριξης.

Οι πρακτικές των μεταναστριών επανανοσηματοδοτούν τη γειτονιά και αξιολογούνται θετικά από τις συνήθως ηλικιωμένες ντόπιες γειτόνισσές τους, σε σχέση με διάφορες πλευρές της καθημερινότητας όπως τα σπίτια, το τοπικό εμπόριο, η κίνηση στη γειτονιά. Έχοντας εμπειρία από τις μεταλλαγές της γειτονιάς σε μια μεγάλη διάρκεια χρόνου, η κυρία Σοφία, που ζει στην Κυψέλη από το 1947, θα υπογραμμίσει τις σχέσεις γειτονιάς και τις επαφές που αναπτύσσονται σταδιακά με την εγκατάσταση μεταναστών και κυρίως μεταναστριών στη γειτονιά:

«...και να σου πω μια κοπέλα που την είχα για δύο χρόνια... πάρα πολύ καλή, με δυο παιδάκια, να 'ρχεται, να πηγαίνει τα παιδιά της, να μιλάει, να έρχεται στο σπίτι μου με τον καλύτερο τρόπο...» (Σοφία)

Οι επαφές αυτές, που εμπεριέχουν σχέσεις δύναμης αλλά και αμοιβαιότητα, συμβάλλουν στη νοσηματοδότηση της γειτονιάς με σημασίες και ποιότητες που έμοιαζαν χαμένες. Οι αναφορές στις «δικές τους» γειτόνισσες μεταβάλλουν παλιότερες στάσεις των ντόπιων, παρ' όλο που δεν λείπουν δυσαρέσκεις και συγκρούσεις σε διάφορα επίπεδα.

3. ΕΜΦΥΛΕΣ ΕΠΑΝΑΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ

Όπως ήδη έχω σημειώσει στην αρχή του άρθρου, οι μεταβαλλόμενες πρακτικές φροντίδας στην Αθήνα είναι ένα σημείο εκκίνησης για την προσέγγιση της διαπλοκής φύλου, κοινωνικής τάξης και εθνότητας στις (δια-εθνικές) ζωές μεταναστριών και ντόπιων γυναικών. Δεν είναι υπερβολή να πει κανείς ότι η φροντίδα ηλικιωμένων (και

η φροντίδα γενικότερα), στην Ελλάδα και στον Ευρωπαϊκό Νότο, παραμένει «μια γυναικεία δουλειά», παρά τις δεκαετίες συλλογικών αγώνων και ατομικών διαπραγματεύσεων. Ως τέτοια φέρει τις αρνητικές αξιολογήσεις της γυναικείας εργασίας (βλ. Αβδελά, 2009· Αθανασίου, 2009), ακόμη και με τη νέα, παγκοσμιοποιημένη μορφή της, που την έχει μετατρέψει, τουλάχιστον εν μέρει, σε «κανονική απασχόληση» (Mattingly, 2001).

Το ερώτημα του γυναικείου κινήματος της δεκαετίας 1970 αν η φροντίδα είναι αποκλειστικότητα των γυναικών, ούτε καν τίθεται στις μέρες μας. Μια σειρά από συνεντεύξεις με μετανάστριες και ντόπιες γυναίκες αποκαλύπτει πως οι άνδρες συνεχίζουν να είναι αμέτοχοι ή εμπλέκονται σε πολύ ειδικές και οριοθετημένες δουλειές. Η οργάνωση της φροντίδας ενός ηλικιωμένου προσώπου παραμένει αρμοδιότητα «της γυναίκας», μαζί με όλες τις αναγκαίες συμφωνίες για την αμοιβή και τις λεπτομέρειες της εργασίας. Έτσι, η (μερική) μεταβίβαση αρμοδιοτήτων φροντίδας σε μια αμειβόμενη μετανάστρια δεν οδηγεί σε άμεσες αλλαγές έμφυλων σχέσεων και καταμερισμών εργασίας με τους άνδρες, αλλά σε σημαντικές ανακατανομές χρόνου και εργασίας μεταξύ γυναικών.

Για τις μετανάστριες αναδύονται διαφορετικές όψεις στη διαπραγμάτευση των έμφυλων σχέσεων, όψεις που διαπερνούν σύνορα και γεωγραφικές κλίμακες. Η διαπραγμάτευση – «εδώ», «εκεί» και «στη διαδρομή» – έχει να κάνει με τις αποφάσεις για το ποιοι και ποιες θα μεταναστεύσουν και ποιοι θα μείνουν πίσω, πώς θα χρησιμοποιούνται τα εμβάσματα, κάτω από ποιες συνθήκες θα δούλέψουν οι γυναίκες που μεταναστεύουν, πώς θα φροντίζουν από απόσταση τις οικογένειές τους κοκ. Η αμοιβή για τη φροντίδα την μετατρέπει σε «πραγματική απασχόληση» που επιτελείται με συγκεκριμένους κανόνες και, παρά τις συχνές παραβιάσεις, εμπεριέχει δικαιώματα (π.χ. ωρομίσθιο ή μισθό, ασφάλιση, ωράρια). Με αυτή την έννοια, αποσταθεροποιεί τα στερεότυπα «του κουβαλητή» και της «νοικοκυράς» και αναδιαρθρώνει τις δυναμικές των σχέσεων με τους άνδρες, οι οποίοι αναγκάζονται να αντιμετωπίσουν την εμπλοκή τους με τα πρακτικά ζητήματα της καθημερινής φροντίδας, αν και με αρνητικές και συχνά βίαιες αντιδράσεις, ιδίως όταν είναι άνεργοι.

Οι σχέσεις με τις ντόπιες γυναίκες, από την άλλη, εμπεριέχουν έμφυλες διαπραγματεύσεις που δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές αποκλειστικά μέσα από τη σχέση εργοδότης-εργαζόμενης. Η

σχέση ανάμεσα στη γυναίκα που φροντίζει και στο πρόσωπο που είναι αποδέκτης/τρια της φροντίδας εμπεριέχει υλική παρουσία και σκληρή χειρωνακτική εργασία, καθώς και σωματική επαφή και συναισθηματική εμπλοκή (Pratt and Rosner, 2006). Οι λεπτομέρειες της φροντίδας κινητοποιούν έναν πλούτο αμοιβαίων αισθημάτων, αρνητικών όπως και θετικών, καθώς τελούν, ανοιχτά ή υπόρρητα, υπό συνεχή διαπραγματέυση, με λεπτές (ή και όχι τόσο λεπτές) ταξινομήσεις ανάμεσα σε «επιτρεπόμενα» και «απαγορευμένα» καθήκοντα, «επιθυμητές» και «ανεπιθύμητες» δουλειές (βλ. και Αθανασοπούλου, 2008). Τέτοιες ταξινομήσεις, οι υπερβάσεις τους και οι τρόποι με τους οποίους οι μετανάστριες τις επιτελούν, οριοθετούν σχέσεις δύναμης, έμφυλες και εθνοτικές.

Στις αφηγήσεις μεταναστριών και ντόπιων γυναικών, από τις οποίες έχουν προκύψει τα αποσπάσματα που χρησιμοποιήσα στο άρθρο αυτό, οι αθέατες και απαξιωμένες καθημερινές πρακτικές φροντίδας παίζουν σημαντικό ρόλο στην εγκατάσταση τόσο «εδώ» όσο και «εκεί» και συμβάλλουν στη συγκρότηση «οικείων τόπων», πολύ περισσότερο από τις πρακτικές των ανδρών, των οποίων οι απουσίες και παρουσίες σε αυτά τα πεδία αναδεικνύουν ζωές πιο απόμακρες από τις πολλαπλές όψεις της φροντίδας. Όμως, ούτε η γειτονιά ούτε οι καθημερινές πρακτικές των μεταναστριών ή των ντόπιων γυναικών μπορούν να ταυτιστούν με «το τοπικό». Επιτελούνται σε μια σειρά από διαπλεκόμενες κλίμακες, από το σώμα μέχρι το παγκόσμιο σύστημα, και εμπλέκουν σημαντικές έμφυλες διαπραγματεύσεις (βλ. και Silvey, 2006), όπως υποδηλώνουν και οι πρακτικές που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα.

Η φροντίδα ως αμειβόμενη εργασία είναι μια παγκόσμια διαδικασία που συνδέει μετανάστριες από τον παγκόσμιο Νότο με συγκεκριμένα σπίτια στον Ευρωπαϊκό Νότο και στην Ελλάδα. Οι δυνατότητες και οι όροι της «συνάντησης» των μεταναστριών με τους αποδέκτες και τις αποδέκτριες της φροντίδας ρυθμίζονται στην κλίμακα της ΕΕ και του εθνικού κράτους από κοινωνικές ή μεταναστευτικές πολιτικές αλλά και από παθητική ανοχή. Επίσης, είναι ένας τομέας γυναικείας απασχόλησης που έχει όλο και πιο σημαντική παρουσία στις νοτιοευρωπαϊκές πόλεις και τις αστικές γειτονιές. Πρόκειται για ζήτημα που αφορά την κλίμακα του νοικοκυριού, όπου συμβαίνει τελικά η συνάντηση και εμπλέκει συγκεκριμένα σώματα που κατασκευάζονται ως κατάλληλα για συγκεκριμένες πρακτικές φροντίδας (βλ. Mattingly, 2001· Βαΐου, 2008).

Η αντιμετώπιση της φροντίδας σε όλες αυτές τις κλίμακες οδηγεί σε πιο σύνθετη κατανόηση των μεταναστεύσεων μετά το 1989 και αναδεικνύει τις έμφυλες πλευρές αυτών των μεταναστεύσεων. Μια τέτοια προσέγγιση σε πολλαπλές κλίμακες οδηγεί ακόμη σε μια διαφορετική κατανόηση του αστικού φαινομένου, η οποία αρθρώνεται γύρω από τις πολιτικές του καθημερινού και τους έμφυλους προσδιορισμούς αυτών των πολιτικών. Στις μεταβαλλόμενες πρακτικές φροντίδας για τους ηλικιωμένους στην Αθήνα (και στις νοτιοευρωπαϊκές πόλεις) οι μετανάστριες δεν είναι παθητικά θύματα διεθνών συγκυριών αλλά ενεργά υποκείμενα σε πολυποίκιλα μεταναστευτικά σχέδια, μέσα στα οποία εντάσσεται η φροντίδα ως αμειβόμενη εργασία.⁶ Η βαθιά κρίση υπογραμμίζει με πολλούς τρόπους την ενεργητική συμμετοχή τους σε οικογενειακά και προσωπικά σχέδια και άμεσες αποφάσεις – π.χ. να μείνουν ή να επιστρέψουν, να πάρουν ξανά τους δρόμους της μετανάστευσης, να συνεχίσουν την προσπάθεια να χτίσουν μια νέα ζωή στον τόπο όπου έχουν επενδύσει σκληρή εργασία, έστω και με φτωχά δικαιώματα και αμοιβές, και έχουν συγκροτήσει νέες σχέσεις και δεσμούς.

Τα μέτρα ακραίας λιτότητας και οι περικοπές που θεσπίζονται σε καθημερινή βάση τους τελευταίους πολλούς μήνες χτυπούν άμεσα τους πλώνες που στηρίζουν τις διευθετήσεις της φροντίδας που συζητήσα σε αυτό το άρθρο. Από την άποψη αυτή χτυπούν τις γυναίκες με πολύ σύνθετους τρόπους, οι οποίοι έχουν να κάνουν με συνδυασμούς αμειβόμενης και μη εργασίας σε συγκεκριμένους τόπους. Οι ήδη χαμηλές συντάξεις και μισθοί των πολλών έχουν υποστεί περικοπές, ενώ η αύξηση των άμεσων και έμμεσων φόρων έχει μειώσει το διαθέσιμο εισόδημα και αυξήσει το κόστος ζωής. Στην εξελισσόμενη αυτή δίνη, η αμειβόμενη φροντίδα για τους ηλικιωμένους κι όχι μόνο δεν είναι τόσο γενικά προσιτή όσο πριν τρία χρόνια. Οι δυνατότητες επιβίωσης πολλών μεταναστευτικών νοικοκυριών δυσκολεύουν, εντός και πέραν των εθνικών συνόρων. Επί πλέον αυξάνονται δραματικά τα περιστατικά ρατσιστικής βίας σε πολλές γειτονίες της Αθήνας (και άλλων πόλεων), παράλληλα με ένα δημό-

6. Η Μ. Morokvasik (2004) μιλάει για μετανάστριες «εγκατεστημένες στην κινητικότητα», προκειμένου να υπογραμμίσει την υλικότητα της κίνησης μεταξύ τόπων για βελτίωση των συνθηκών ζωής στην πατρίδα, όπως και τα όρια της ανοχής/αντοχής σκληρών συνθηκών εργασίας, που βιώνονται ως παροδικές μέχρι να υλοποιηθούν συγκεκριμένα σχέδια.

σιο λόγο που παρουσιάζει το κέντρο και τις γειτονιές της πόλης ως «γκέτο» ή «άβατο».

Σ' αυτό το σκοτεινό σκηνικό, όπου η καθημερινότητα πολλών μεταναστών και ιδιαίτερα μεταναστριών έχει γίνει επικίνδυνη εμπειρία, πυκνώνουν παράλληλα πρακτικές αλληλεγγύης (προσφορές τροφίμων και φαγητού, συλλογή χρημάτων, ανταλλακτικά παζάρια, ...), οι οποίες έρχονται να ενισχύσουν τις σχέσεις γειτονίας που με τόση προσπάθεια χτίζουν μετανάστριες και ντόπιες τα τελευταία 20 χρόνια. Στο νέο σκηνικό κάθε πρόβλεψη είναι πρόωρη. Τρόποι αντιμετώπισης της κρίσης συλλογικά μένει ακόμη να εφευρεθούν και σκληροί αγώνες να δοθούν, θυμίζοντας τη λεφεβριανή ιδέα για τη μιζέρια και τη δύναμη του καθημερινού, τις προσαρμογές και τη συναίνεση μαζί με τους αγώνες και τις υπερβάσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Ε., 2009, «Η όψιμη ανακάλυψη της επισφαλούς εργασίας», στο συλλογικό τόμο *Επισφαλής εργασία, «γυναικεία εργασία»*, Αθήνα, Ιστορεΐν, σ. 13-18.
- Αθανασίου Α., 2009, «Εισαγωγή», στο συλλογικό τόμο *Επισφαλής εργασία, «γυναικεία εργασία»*, Αθήνα, Ιστορεΐν, σ. 7-13.
- Αθανασοπούλου Α., 2008, «“Όλα είναι πάνω μου”: Το συνεχές της έμμοθης και άμμοθης οικιακής εργασίας στην περίπτωση Αλβανίδων μεταναστριών στην Αθήνα», στο Ντ. Βαΐου, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Αθήνα, Μεταίχμο, σ. 67-96.
- Βαΐου Ντ., 2008, «Από τις “γυναίκες” στο “φύλο”. Θεωρητικές προσεγγίσεις και χώροι της μετανάστευσης», στο Ντ. Βαΐου, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Αθήνα, Μεταίχμο, σ. 17-38.
- Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Α., Καραλή Μ., Κεφαλέα Ρ., Λαφαζάνη Ο., Λυκογιάννη Ρ., Μαργελάκης Γ., Μονεμβασίτου Α., Μπαχαροπούλου Α., Παπασημάκη Κ., Τούντα Φ., Φωτίου Θ., Χατζηβασιλείου Σ., 2007, *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη: Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*, Αθήνα, ΕΜΠ και L-Press.
- Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Α., Λυκογιάννη Ρ., Τσίκλη Α., 2006, *Ανάπτυξη μεθοδολογικών εργαλείων για τη συγκριτική μελέτη της «γειτονιάς» σε μεγάλες πόλεις της ΕΕ*, ΕΜΠ – Πρόγραμμα Ενίσχυσης της Βασικής Έρευνας (www.arch.ntua.gr/gs/research)
- Καραμεινή Μ., 2011, «Δύσκολοι καιροί για την ισότητα. Οικονομική κρίση και ανισότητες φύλου», εφημερίδα *Εποχή*, 6 Μαρτίου, σ. 13.
- Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Ε., Κουταντζόγλου Ρ., Χατζηγιάννη Α. (επιμ.) 2009, *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Μελέτες- Έρευνες ΕΚΚΕ.

Ξενόγλωση

- Bettio F., Plantenga J., 2004, «Comparing care regimes in Europe», *Feminist Economics*, 10 (1), pp. 85-113.
- Bettio F., Simonazzi A., Villa P., 2006, «Change in care regimes and female migration: the “care drain” in the Mediterranean», *Journal of European Social Policy*, 16 (3), pp. 271-285.
- Bridge G., Forrest R., Holland E., 2004, *Neighbouring. A review of the evidence*, CNR paper 24, ESRC Centre of Neighbourhood Research, <http://neighbourhoodcentre.org.uk>
- Dyck I., 2005, «Feminist geography, the “everyday” and local-global relations: hidden spaces of place-making», *The Canadian Geographer*, 49 (3), pp. 233-243.
- Ehrenreich B., Hochschild A.R. (eds), 2003, *Global woman. Nannies, maids and sex workers in the new economy*, London, Granta Books.
- Gardiner M., 2000, *Critiques of everyday life*, London, Routledge.
- Germain A., 2002, «The social sustainability of multicultural cities: a neighbourhood affair?», *BELGEO*, 4, pp. 377-386.
- Guarnizo L.E., Smith M.P. (eds), 1998, *Transnationalism from below*, New Brunswick, NJ, Transaction.
- Hadjimichalis C., 2011, «Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis», *European Urban and Regional Studies*, 18 (3), pp. 254-274.
- Harvey D., 2010, *The enigma of capital*, London, Profile Books.
- Karamessini M., 2008, «Continuity and change in the Southern European social model», *International Labour Review*, 147 (1), pp. 43-70.
- Lafazani O., Lykogianni R., Vaiou D., 2010, *Urban Interaction Spaces and Social Movements*, National Report from Greece in the context of GeMIC (*Gender, migration and intercultural interaction in the Mediterranean and South-East Europe. An interdisciplinary perspective*), FP7 research project, coordinated by M. Stratigaki, Panteion University, Greece. Available at www.gemic.eu
- Lefebvre H., 1990, *Everyday life in the modern world*, New Brunswick, NJ, Transaction Publishers (first edition in French 1968).
- Leitner H., Ehrkamp P., 2006, «Transnationalism and migrants’ imaginings of citizenship», *Environment and Planning A*, 38, pp. 1615-1632.
- Liapi M., Vaiou D., 2010, «Changing patterns of women’s migration: Greece in a South European perspective», in M. Kontos, K. Slany, M. Liapi (eds) *Women in new migrations. Current debates in European societies*, Cracow, Jagiellonian University Press, pp. 201-232.
- Massey D., 1994, *Space, place and gender*, Cambridge, Polity Press.
- Massey D., 2005, *For space*, London, Sage.
- Mattingly D., 2001, «The home and the world: domestic service and international networks of caring», *Annals of the Association of American Geographers*, 29 (2), pp. 370-386.
- Morokvasic M., 2004, «“Settled in mobility”: engendering post-wall migration in Europe», *Feminist Review*, 77 (1), pp. 7-25.
- Oakley A., 1974, *Housewife*, Harmondsworth, Penguin Books.
- Pratt G., Rosner V. (guest eds), 2006, «The globe and the intimate», special issue in *Women’s Studies Quarterly*, spring/summer.
- Silvey R., 2006, «Geographies of gender and migration: Spatialising social difference», *International Migration Review*, 40 (1), pp. 64-81.
- Simonsen K. 1997, «Modernity, community or a diversity of ways of life: a discussion of urban everyday life», in O. Kalltrop, I. Erlander, O. Ericsson, M. Franzen (eds) *Cities in transfor-*

mation – Transformation in cities. Social and symbolic change of urban space, Aldershot, Avebury, pp. 162-183.

Simonsen K., Vaiou D., 1996, «Women's lives and the making of the city. Experiences from "north" and "south" of Europe», *International Journal of Urban and Regional Research*, 20 (3), pp. 446-465.

Smith D., 1987, *The everyday world as problematic: A feminist sociology*, Chicago, Northeastern University Press.